5. इन्द्रवज्रा

આ છંદનું લક્ષણ છે - स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः। અર્થાત્ જે શ્લોકના ચારેય ચરણમાં ક્રમશઃ બે त ગણ, એ પછી ज ગણ અને છેલ્લે ग તથા ग અર્થાત્ બે ગુરુવર્ણ આવે, તો તેને ઇન્દ્રવજ્રા કહે છે.

ઉદાહરણ :

जामातृयज्ञेन वयं निरुद्धाः

त्वं बाल एवासि नवं च राज्यम्।

युक्तः प्रजानामनुरञ्जने स्याः

तस्माद्यशो यत् परमं धनं वः॥

(અર્થાત્ અમે જમાઈના યજ્ઞમાં રોકાયેલા છીએ અને તું હજી બાળક (અહીં બીનઅનુભવી - એવો અર્થ લેવાનો છે.) છે, વળી, રાજ્ય પણ (તારા હાથમાં) નવું નવું જ આવ્યું છે. માટે તું પ્રજાને રાજી રાખવામાં જ જોડાયેલો રહે, તેના થકી તને જે યશ મળશે, તે જ તારું પરમ ધન બની રહેશે.)

અહીં પ્રત્યેક ચરણમાં અગિયાર અક્ષર છે. તેમાં ત્રણ ત્રિક છે અને તે પછી બે અક્ષર છે. હવે, દરેક ચરણમાં જોઈશું તો જણાશે કે પ્રથમ (જેમકે - जा मा तृ, य ज्ञे न એમ) બે ત્રિક છે, તે બંને त ગણ (મધ્યગુરુ) છે. એ પછી (व यं नि) ज ગણ (આદિગુરુ) છે અને છેલ્લે रु द्धाः એમ બન્ને અક્ષર ગુરુ છે. આવું ચારેય ચરણમાં છે, તેથી આને ઇન્દ્રવજ્રા છંદ કહે છે.

પાંચમા પાઠમાં રહેલો શ્લોક क्रोधं प्रभो संहर....। એ ઇન્દ્રવજ્રાનું ઉદાહરણ છે.

4 સંસ્કૃત સાહિત્યનો પરિચય

પ્રસ્તાવના :

સંસ્કૃત સાહિત્યના મુખ્ય બે વિભાગ છે. (1) વૈદિક સાહિત્ય અને (2) પ્રશિષ્ટ સાહિત્ય.

વૈદિક સાહિત્યના આદ્ય ગ્રંથ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ - એ ચાર વેદ છે. તેમને સંહિતા ગ્રંથ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. એ પછી બીજા ક્રમાંકે વેદની આ સંહિતાઓની વિશેષ સમજૂતી આપવા માટે રચાયેલા શતપથ વગેરે બ્રાહ્મણગ્રંથો આવે છે. ત્યાર બાદ વૈદિક સાહિત્યમાં ઐતરેય વગેરે આરણ્યકગ્રન્થો, ઈશાવાસ્ય વગેરે ઉપનિષદો તથા વેદોની જાળવણી માટે રચાયેલાં શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, નિરુક્ત, છન્દ અને જ્યોતિષ - એ છ વેદાંગોનો ક્રમ છે. છેલ્લે સાંખ્ય-યોગ, ન્યાય-વૈશેષિક અને પૂર્વમીમાંસા-ઉત્તરમીમાંસા (વેદાન્ત) એ છ વેદનાં ઉપાંગોને પણ આ વૈદિક સાહિત્યમાં સમાવવામાં આવ્યાં છે.

ઉપર જોયું તેમ વૈદિક સાહિત્યનો પ્રારંભ વેદની સંહિતાઓથી થાય છે. વેદની આ સંહિતાઓ ચાર છે- ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ. ભારતીય પરંપરા અનુસાર આ વેદસંહિતાઓ અપૌરુષેય છે. અર્થાત્ તે કોઈ વ્યક્તિવિશેષની રચના નથી. ઈશ્વરે પોતે જ તપથી પવિત્ર થયેલા ઋષિઓના હૃદયમાં વેદોને પ્રકાશિત કર્યા છે. ઈશ્વર જેમ અનાદિ, અનંત અને અવિનાશી છે, તેમ ઈશ્વરનું જ્ઞાન એવા આ વેદો પણ અનાદિ, અનંત અને અવિનાશી છે. જેમના હૃદયમાં વેદોનો પ્રકાશ થયો તે ઋષિઓ મંત્રદ્રષ્ટા કે વેદના દ્રષ્ટા કહેવાય છે. ऋषयः मन्त्रद्रष्टारः। આવા ઋષિઓનાં નામ આજે પણ જે તે મંત્રની સાથે ઉલ્લેખ પામે છે.

વેદોના આવિર્ભાવનો સમય સૃષ્ટિનો પ્રારંભકાળ છે, એવું ભારતીય પરંપરા માને છે. વિશ્વના વિદ્વાનોના મત મુજબ ઋગ્વેદ વિશ્વનો પ્રાચીનતમ ગ્રંથ છે. આ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ છે કે વેદસાહિત્ય સૌથી પ્રાચીન છે.

वेद શબ્દનો અર્થ -

वेद શબ્દ विद् ધાતુ પરથી બન્યો છે. विद् ધાતુના અનેક અર્થો છે. જેમકે, જાણવું, પામવું, વિચારવું અને હોવું વગેરે. આ બધા ધાત્વર્થોને જોતાં વેદ શબ્દ વિવિધ અર્થોનો વાચક હોવાનું જણાય છે. જેમકે, જેનાથી બધા જ માણસો સત્ય કે ઈશ્વરને

જાણી શકે, પ્રાપ્ત કરી શકે, વિચારી શકે અને વિદ્વાન બની શકે તેને ‘વેદ’ કહે છે.

વેદનાં પર્યાયપદો :

જુદાં જુદાં કારણે આ વેદનાં નામાન્તરો પણ થયાં છે. જેમકે, વિવિધ શાસ્ત્રોનો મૂળસ્રોત આ વેદોમાં રહેલો હોવાથી, એમને આમ્નાય કે આગમ કહેવામાં આવે છે. એક ઋષિ પાસેથી બીજા ઋષિ પાસેથી સાંભળીને, કંઠસ્થ કરીને સાચવવામાં આવ્યા હોવાથી વેદને શ્રુતિ કહેવાય છે. આરંભમાં ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ આ ત્રણ જ વેદો મુખ્ય હતા, તેથી તે ‘ત્રયી’ અથવા ‘વેદત્રયી’ તરીકે ઓળખાય છે. આમ આ વેદો જુદા જુદા પ્રસંગે જુદા જુદા નામથી ઉલ્લેખ પામે છે.

1. ऋग्वेदः

ઋગ્વેદનો વિષય : ચારેય વેદસંહિતાઓમાં ઋગ્વેદનો ક્રમ પ્રથમ છે. ઋગ્વેદ પ્રાચીનતમ વેદ છે. ऋच् ધાતુ ઉપરથી ऋक् કે ऋचा શબ્દ બન્યો છે. વૈદિક પરંપરા પ્રમાણે જેમાં સ્તુતિ કરવામાં આવી હોય, તેવા મંત્રને ऋक् કે ऋचा કહે છે. ઋગ્વેદના મંત્રોમાં અગ્નિ, ઇન્દ્ર, વરુણ, પર્જન્ય, ઉષા વગેરે દેવોની સ્તુતિ કરવામાં આવી છે.

ઋગ્વેદનો આકાર : ઋગ્વેદમાં દસ હજારથી વધારે મંત્રો છે અને તે મંત્રો દસ મંડળોમાં વિભાજિત છે. દરેક મંડળમાં અનેક સૂક્તો આવેલાં છે. ઋગ્વેદનાં કુલ સૂક્તોની સંખ્યા 1028 છે. તેમાં રહેલા મંત્રોની કુલ સંખ્યા 10552 છે. દરેક સૂક્તમાં એક કરતાં વધારે મંત્રો આવેલા છે. ઋગ્વેદની પાંચ શાખાઓ હતી. આજે તેમાંની બે શાખાઓ પ્રાપ્ત થાય છે - શાકલ અને બાષ્કલ.

ઋગ્વેદનો મહિમા : ઋગ્વેદમાં આવતાં पुरुषसूक्त, नासदीयसूक्त, हिरण्यगर्भसूक्त જેવાં દાર્શનિક સૂક્તો, संज्ञानसूक्त, दानस्तुतिसूक्त, विवाहसूक्त જેવાં પારિવારિક-સામાજિક સૂક્તો તથા पुरूरवा–उर्वशीसंवादसूक्त, सरमापणिसंवादसूक्त જેવાં સંવાદસૂક્તો ખૂબ જ મહત્ત્વનાં છે અને તે પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં છે. અહીં આવેલાં સંવાદસૂક્તો ઉપરથી સંસ્કૃત નાટકનો વિકાસ થયો હોવાનું વિદ્વાનો માને છે.

ઋગ્વેદની સૂક્તિઓ :

एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति। - ऋग्वेद (ऋ..), मण्डल १, सूक्त १६८, ऋचा ४६

એક સત્યને-ઈશ્વરને વિદ્વાનો અનેક રીતે કહે છે.

सा मा सत्योक्तिः परि पातु विश्वतः। ऋ.. १०. ३७. २

તે સત્યવચન-સત્યજ્ઞાન મારી સર્વ તરફથી રક્ષા કરો.

संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम्। ऋ. १०. १९१. २

સાથે ચાલો, સાથે બોલો, તમારાં સૌનાં મનમાં એકસરખા વિચારો જન્મે.

2. यजुर्वेदः

યજુર્વેદનો વિષય : દેવપૂજા, સંગતિકરણ અને દાન - એમ ત્રણ અર્થ ધરાવતા यज् ધાતુ ઉપરથી यजुस् શબ્દ બન્યો છે. આથી દેવપૂજન કે યજન કરવા માટેના મંત્રોને यजुस् કહે છે. આમ આ વેદમાં આવતા यजुस् - મંત્રો અનેક પ્રકારના યજ્ઞ-

યાગાદિ વિધિવિધાન સાથે સંબંધ ધરાવતા હોવાથી આ સંહિતાગ્રંથને યજુર્વેદ કહેવામાં આવ્યો છે.

યજુર્વેદનો આકાર : યજુર્વેદમાં 1975 જેટલા મંત્રો છે. આ બધા મંત્રો ચાલીસ અધ્યાયોમાં વહેંચાયેલા છે. દરેક અધ્યાયમાં જુદી જુદી સંખ્યામાં મંત્રો આવે છે. કેટલાક મંત્રો પદ્યાત્મક છે, તો કેટલાક મંત્રો ગદ્યાત્મક પણ છે.

યજુર્વેદની મુખ્ય બે શાખાઓ છે : (1) શુક્લ યજુર્વેદ અને (2) કૃષ્ણ યજુર્વેદ. યાજ્ઞવલ્ક્યે સૂર્યોપાસના કરીને તેની કૃપાથી યજુર્વેદનું જ્ઞાન મેળવ્યું હતું તે શુક્લ યજુર્વેદ કહેવાય છે. શુક્લ યજુર્વેદની બે શાખાઓ પ્રચલિત છે : (1) કાણ્વ અને (2) માધ્યંદિન. જ્યારે કૃષ્ણ યજુર્વેદની ચાર શાખાઓ પ્રચલિત છે : (1) તૈત્તિરીય, (2) મૈત્રાયણી, (3) કાઠક અને (4) કપિષ્ઠલ કઠ.

યજુર્વેદની સૂક્તિઓ

अनृतात्सत्यमुपैमि। - यजुर्वेद, अध्याय १. मन्त्र ५

હું અસત્યથી દૂર થઈને સત્યને પ્રાપ્ત થાઉં.

मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे। - यजु. १६. १८

હું મિત્રની દૃષ્ટિએ સર્વ પ્રાણીઓને જોઉં.

3. सामवेदः

સામવેદનો વિષય : 'સામ'નો અર્થ છે ગીતિ-ગાન. તેથી સામવેદ ગાનના મંત્રોનો સંગ્રહ છે. યજ્ઞના અવસરે ઉદ્‌ગાતા ઋત્વિજ દેવતાઓનું સ્તુતિગાન આ મંત્રોથી કરે છે. वेदानां सामवेदोऽस्मि। (વેદોમાં હું સામવેદ છું) એમ કહીને શ્રીકૃષ્ણે ભગવદ્‌ગીતામાં સામવેદનો મહિમા બતાવ્યો છે.

સામવેદનો આકાર : સામવેદમાં કુલ 1875 મંત્રો છે. આ બધા પૂર્વાર્ચિક અને ઉત્તરાર્ચિક એમ બે ભાગમાં વહેંચાયેલા છે. પૂર્વાર્ચિકમાં અગ્નિ, ઈન્દ્ર, સોમ વગેરે દેવોનાં સ્તુતિગાન છે અને તેમાં કુલ 650 મંત્રો છે, જ્યારે ઉત્તરાર્ચિકમાં 1225 મંત્રો છે. જેમાં, દશરાજ, સંવત્સર, એકાહ વગેરે વૈદિક અનુષ્ઠાનનાં મંત્રગીતો છે.

સામવેદની અસંખ્ય શાખાઓ હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે. આજે તો માત્ર ત્રણ જ શાખાઓ ઉપલબ્ધ છે. 1. કૌથુમીય, 2. રાણાયણીય, 3. જૈમિનીય.

સામવેદની વિશેષતા :

સંગીતશાસ્ત્રનો ઉદ્ભમ સામવેદથી મનાયો છે. સામના ચાર પ્રકારનાં ગાન પ્રસિદ્ધ છે. ગ્રામગાન, અરણ્યગાન, ઉદ્‌ગાન અને ઊહ્યગાન.

4. अथर्ववेदः

અથર્વવેદનો પરિચય : अथर्व શબ્દ એ ગતિ કે ચેષ્ટાનો અર્થ ધરાવતા थर्व् ધાતુ ઉપરથી બન્યો છે. તેથી ગતિ કે ચેષ્ટાના (न = अ) અભાવવાળી સ્થિતિને अथर्व કહે છે. આનો આશય એવો લેવાય છે કે સ્થિરતા કે ચિત્તની વૃત્તિઓના નિરોધરૂપ યોગ વગેરેનો ઉપદેશ હોવાથી આ अथर्ववेद કહેવાય છે. કેટલાક લોકો अथर्व એ ઋષિનું નામ છે એમ માને છે. અથર્વ નામના ઋષિએ આ મંત્રોનું દર્શન કર્યું હોવાથી આ વેદને 'અથર્વાઙ્ગિરસ' પણ કહે છે. જોકે આરંભમાં 'વેદત્રયી'માં તેને સ્થાન મળ્યું ન હતું, પરંતુ તેની મહત્તા અને ઉપયોગિતાનો ખ્યાલ આવતાં અન્ય ત્રણ વેદો જેવું જ ગૌરવ પ્રાપ્ત થયું.

અથર્વવેદનો આકાર : અથર્વવેદમાં 20 કાંડ છે. દરેક કાંડમાં ઓછા-વત્તા પ્રમાણમાં સૂક્તો છે. આ સૂક્તોની કુલ સંખ્યા 736 જેટલી છે. કુલ મળીને લગભગ 6000 જેટલા મંત્રો આ વેદમાં આવેલા છે. અથર્વવેદની નવ શાખાઓ હતી. આજે તો માત્ર બે જ શાખાઓ ઉપલબ્ધ છે : (1) શૌનક અને (2) પિપ્પલાદ.

અથર્વવેદનો વિષય : અથર્વવેદમાં વિવિધ રોગોની નિવૃત્તિના ઉપાયો, કૃષિ અને પશુપાલન, રાજશાસન, બ્રહ્મવિદ્યા, માતૃભૂમિ-ગૌરવ, પિતૃમેધ તથા યજ્ઞાદિનાં વિધાનોની બાબતો મુખ્ય છે. पृथ्वीसूक्त, कालसूक्त, ब्रह्मचर्यसूक्त, विवाहसूक्त, मधुविद्यासूक्त, વગેરે મહત્ત્વનાં સૂક્તો આ વેદમાં છે. અથર્વવેદના વિષયો સામાન્ય જનજીવન સાથે ગાઢ સંબંધ ધરાવે છે. તેથી આ વેદ 'સામાન્ય જનતાના વેદ' તરીકે પણ ઓળખાય છે.

અથર્વવેદની સૂક્તિઓ

अनुव्रतः पितुः पुत्रो मात्रा भवतु संमनाः। अथर्ववेद, काण्ड 3, सूक्त ३०, मन्त्र 2

પુત્ર તે કે જે પિતાનાં વ્રતોનું પાલન કરે અને માતાના મનને અનુકૂળ થાય.

शतहस्त समाहर सहस्रहस्त सं किर। अथर्व. ३. २४. ५

હે માનવ, તું સેંકડો હાથથી ભેગું કર અને હજારો હાથથી વહેંચ.

माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथिव्याः। अथर्व. १२. १. १२

પૃથ્વી મારી માતા છે અને હું પૃથ્વીનો પુત્ર છું.

ઉપનિષદ

उपनिषद् (સ્ત્રીલિંગ) શબ્દ उप + नि + सद् ધાતુમાંથી બનેલો છે. એથી તેનો અર્થ 'ગુરુની પાસે નિષ્ઠાપૂર્વક બેસીને-રહીને પ્રાપ્ત કરવામાં આવતું પરમ તત્ત્વનું જ્ઞાન' એવો થાય છે. વૈદિક સાહિત્યમાં સૌથી છેલ્લે-અંતે આવતું હોવાથી આ ઉપનિષદ્-સાહિત્ય 'વેદાંત' તરીકે પણ ઓળખાય છે. ઉપનિષદોનું ચિંતન મુખ્યત્વે જીવ, જગત અને જગદીશ (ઈશ્વર)ને આવરી લે છે. તેમાં પણ મહત્ત્વનું ચિંતન ઈશ્વર કે બ્રહ્મ વિશેનું છે. આથી આ ઉપનિષદોને 'બ્રહ્મવિદ્યા' પણ કહે છે.

ઉપનિષદોની સંખ્યા 200થી પણ વધારે છે. આમ છતાં આમાંથી 108 ઉપનિષદોને સારભૂત ઉપનિષદો માનવામાં આવે છે. આ સારભૂત ઉપનિષદોમાં પણ મહત્ત્વનાં અને અતિપ્રસિદ્ધ ઉપનિષદો તો માત્ર દસ જ છે, જે નીચે મુજબ છે :

ईश-केन-कठ-प्रश्न-मुण्ड-माण्डूक्य-तित्तिरिः।

ऐतरेयं च छान्दोग्यं बृहदारण्यकं दश॥

અર્થાત્ ઈશાવાસ્ય, કેન, કઠ, પ્રશ્ન, મુંડક, માંડૂક્ય, તૈત્તિરીય, ઐતરેય, છાન્દોગ્ય અને બૃહદારણ્યક - આ દસ ઉપનિષદો (મુખ્ય) છે.

આ મુખ્ય ઉપનિષદોમાં બીજા એક શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદનો પણ કેટલાક વિદ્વાનો સમાવેશ કરે છે. આ રીતે પ્રમુખ ઉપનિષદોની સંખ્યા અગિયાર છે. આદિ શંકરાચાર્ય સહિત અનેક આચાર્યોએ તેમના ઉપર સુંદર ભાષ્ય લખ્યાં છે.

અતિપ્રાચીન ગણાતાં આ ઉપનિષદોનો રચનાકાળ ઈ.સ. પૂર્વે 1500થી શરૂ કરીને ભગવાન બુદ્ધના જન્મ પહેલાંનો એટલે કે ઈ.સ. પૂર્વે 700 સુધીનો માનવામાં આવે છે.

યમ-નચિકેતા, યાજ્ઞવલ્ક્ય-મૈત્રેયી, ઉદ્દાલક આરુણિ-શ્વેતકેતુ વગેરેના સંવાદના માધ્યમથી ઉપનિષદો ગહનતમ સત્યોને સરળતમ રીતે રજૂ કરે છે. ઉપનિષદના વિષયોમાં પરમાત્મા, જીવાત્મા, જગતનું સ્વરૂપ, મોક્ષની સ્થિતિ અને તેની પ્રાપ્તિનાં સાધનો, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. ઉપનિષદોનો કેન્દ્રવર્તી સિદ્ધાન્ત 'एकेन विज्ञातेन सर्वमिदं विज्ञातं भवति।' (અર્થાત્ 'એક બ્રહ્મને જાણી લેવાથી આ બધું જ જાણી લેવાય છે') - એ છે.

વિશ્વના તત્ત્વચિંતનમાં ઉપનિષદો સર્વશ્રેષ્ઠ છે. આખાય વિશ્વને શાંતિને માર્ગે દોરી જનારું આ સાહિત્ય છે. વિશ્વની

તમામ સમસ્યાઓનાં વાસ્તવિક સમાધાન ઉપનિષદે આપેલા તત્ત્વજ્ઞાનમાં રહેલાં છે.

કઠોપનિષદ

આ ઉપનિષદમાં કૃષ્ણ યજુર્વેદની કઠ શાખાનો જ સમાવેશ થાય છે. નચિકેતા તથા યમરાજના સંવાદ દ્વારા બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ આ ઉપનિષદનું વિષયવસ્તુ છે. યમરાજ નચિકેતાને ત્રણ વરદાન માગવાનું કહે છે. નચિકેતા બાળક છે છતાં મહાજ્ઞાની છે. ઘરડી ગાયોનું દાન આપીને પુણ્ય કમાવાની કામના કરનાર તેના પિતા ‘સંસારી જીવાત્મા’નું પ્રતીક છે, જ્યારે નચિકેતા મોહથી મુક્ત છે. પિતાના ક્રોધથી યમરાજા પાસે ગયેલ નચિકેતા, યમરાજાને પ્રસન્ન કરીને બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે.

કઠોપનિષદની આ કથા અત્યંત પ્રભાવક છે. તેના મંત્રોમાં પણ બાળકના જેવી મુગ્ધતા, મધુરતા અને સરલતા-તરલતા છે.

<u>મહાકવિ ભાસ</u>

પ્રસ્તાવના

કવિકુલગુરુ કાલિદાસે પોતાના પ્રથમ નાટક ‘માલવિકાગ્નિમિત્ર’માં ‘प्रथितयशसां भास-कविपुत्र-सौमिल्लकादीनाम्...।’ એમ કહીને પ્રસિદ્ધ યશવાળા નાટ્યકાર તરીકે ભાસનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ પછી લગભગ ઈ.સ.ની ચૌદમી સદી સુધીના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અનેક ગ્રંથોમાં ભાસ અને તેમના દ્વારા રચિત स्वप्नवासवदत्तम्નો ઉલ્લેખ થતો રહ્યો છે પરંતુ કોઈક કારણથી તેમની આ સંપૂર્ણ કૃતિ પ્રચલનમાંથી બહાર જતી રહી હતી. પરિણામે ભાસનાં રૂપકોનો નામથી તો પરિચય હતો, પણ તેમના ગ્રંથોનો પરિચય સંસ્કૃતજગતને ન હતો. ઈ.સ. 1912માં પ્રો. ટી. ગણપતિશાસ્ત્રીને મલયાલમ લિપિમાં તાડપત્ર ઉપર હાથથી લખાયેલાં ભાસનાં રૂપકોની હસ્તપ્રતો પ્રાપ્ત થઈ. તે ઉપરથી દેવનાગરીમાં સંપાદન કરીને તેમણે એ ગ્રંથો ભાસનાટકચક્રના નામથી પ્રકાશિત કરાવ્યાં. ત્યારથી લુપ્ત થયેલાં ભાસનાં આ તેર રૂપકો સંસ્કૃતજગતમાં પુનઃ પ્રચલિત બન્યાં છે.

ભાસ અત્યંત પ્રાચીન નાટ્યકાર છે. તેમનો જીવનકાળ ઈ.સ. પૂર્વે ત્રીજી કે ચોથી સદી મનાય છે. નાટકોના આંતરિક મૂલ્યાંકન પરથી જણાય છે કે તે વિષ્ણુભક્ત હશે, વેદ, ઈતિહાસ, પુરાણો તથા શાસ્ત્રના જ્ઞાતા હશે, નિસર્ગના સૂક્ષ્મ નિરીક્ષક અને માનવસ્વભાવના અભ્યાસુ હશે.

ભાસની કૃતિઓ :

નીચેનાં 13 રૂપકોને ભાસની કૃતિઓ તરીકે સ્વીકારવામાં આવ્યાં છે. આ બધી કૃતિઓ તેમાનાં વિષયવસ્તુની રીતે પાંચ વિભાગોમાં વર્ગીકૃત કરવામાં આવી છે, જે નીચે મુજબ છે :

(ક) મહાભારતના કથાનક પર આધારિત રૂપકો

(1) દૂતવાક્ય (2) દૂતઘટોત્કચ (3) ઊરુભંગ (4) પંચરાત્ર (5) કર્ણભાર અને (6) મધ્યમવ્યાયોગ.

(ખ) રામાયણના કથાનક પર આધારિત રૂપકો

(7) પ્રતિમાનાટક અને (8) અભિષેકનાટક

(ગ) ઉદયનકથા પર આધારિક રૂપકો

(9) પ્રતિજ્ઞાયૌગન્ધરાયણ (10) સ્વપ્નવાસવદત્ત

(ઘ) લોકકથા પર આધારિત રૂપકો

(11) અવિમારક (12) ચારુદત્ત

(ચ) કૃષ્ણચરિત પર આધારિત રૂપક

(13) બાલચરિત

આ તેર કૃતિઓનો અહીં સંક્ષેપમાં પરિચય મેળવીશું.

(1) दूतवाक्यम् :

આ મહાભારતના કથાનક પર આધારિત એકાંકી છે. એમાં શ્રીકૃષ્ણ પોતે પાંડવોના દૂત તરીકે કૌરવો પાસે જાય છે. દૂતની સલાહનાં વાક્યો-વચનો પરથી આ નાટકને દૂતવાક્ય નામ મળ્યું છે.

પાંડવોના દૂત તરીકે શ્રીકૃષ્ણ દુર્યોધન પાસે આવે છે. કંચુકી શ્રીકૃષ્ણને પુરુષોત્તમ નારાયણ તરીકે ઓળખાવે છે. તેથી ગુસ્સે થયેલો દુર્યોધન સભાને ઊભા ન થઈને કૃષ્ણનું અપમાન કરવાનું સૂચન કરે છે. કૃષ્ણના આગમન સાથે જ બધા રાજાઓ ઊભા થઈ જાય છે. દુર્યોધન થોડો વ્યગ્ર થઈ જાય છે. શ્રીકૃષ્ણ પાંડવોને વારસાઈ હક પ્રમાણેનો ભાગ આપવા પ્રસ્તાવ મૂકે છે. શ્રીકૃષ્ણ અને દુર્યોધન વચ્ચે ઉગ્ર વાગ્યુદ્ધ થાય છે. દુર્યોધનને શિક્ષા કરવાના હેતુથી શ્રીકૃષ્ણ વિરાટ સ્વરૂપ લઈ સુદર્શન ચક્ર ધારણ કરે છે. છેવટે ક્ષમાભાવથી શ્રીકૃષ્ણ સભાનો ત્યાગ કરે છે.

આ એકાંકીમાં રાજનીતિની ચર્ચા છે. આ નાટકમાં દુર્યોધનનો એકપાત્રીય અભિનય ધ્યાનાકર્ષક છે. દ્રૌપદીના વસ્ત્રાહરણનું ચિત્રપટ રજૂ કરવાનો પ્રયોગ મૌલિક છે. આકાશભાષિત વાણીનો પ્રયોગ નાટ્યકલાની વિશિષ્ટતા દર્શાવે છે. રંગભૂમિ પર શસ્ત્રોને સદેહે રજૂ કરી કવિએ સુંદર ચિત્રાત્મક દૃશ્ય સર્જ્યું છે.

(2) दूतघटोत्कचम् :

આ એકાંકીમાં કવિકલ્પના અનુસાર ભીમ અને હિડિમ્બાનો પુત્ર ઘટોત્કચ શ્રીકૃષ્ણનો દૂત બની એમનો સંદેશો કૌરવોને આપે છે. તેથી આ નાટકનું નામ ‘દૂતઘટોત્કચ’ છે.

એકાંકીના આરંભમાં એક સૈનિક આવીને ધૃતરાષ્ટ્રને જણાવે છે કે, કૌરવો દ્વારા અભિમન્યુની નિર્દય હત્યા થઈ છે. ધૃતરાષ્ટ્રને આઘાત લાગે છે અને એના માટે નિમિત્ત બનેલા જયદ્રથના અંતની તે આગાહી કરે છે. જયદ્રથની પત્ની દુઃશલા વિલાપ કરે છે.

અભિમન્યુના મૃત્યુથી આનંદિત થયેલા દુર્યોધન, દુઃશાસન અને શકુનિ ધૃતરાષ્ટ્રને પ્રણામ કરવા જાય છે પણ ધૃતરાષ્ટ્ર આશીર્વચન આપતા નથી. દુર્યોધન પિતા સાથે વિવાદ કરે છે. એટલામાં અર્જુન જયદ્રથના વધની પ્રતિજ્ઞા કરે છે એવું સાંભળવા મળે છે. એની વિરુદ્ધ દુર્યોધન જયદ્રથના રક્ષણનો નિશ્ચય કરે છે.

શ્રીકૃષ્ણ તરફથી દૂત રૂપે આવેલો ઘટોત્કચ પિતામહને એમનો સંદેશો સંભળાવે છે કે અર્જુન એના એક પુત્રના મૃત્યુથી વિલાપ કરે છે તો સો પુત્રોના મૃત્યુથી એમની (ધૃતરાષ્ટ્રની) કેવી સ્થિતિ થશે ? વળી, ઘટોત્કચ કહે છે કે સૂર્યના આગમન સાથે જ આવતી કાલે અર્જુન કાળ બનીને એમના ઉપર ત્રાટકશે.

આ એકાંકી સ્વયંકલ્પિત નવસર્જન છે. મહાભારતના અલ્પ પ્રચલિત એવા ઘટોત્કચના પાત્રને અહીં ઉપસાવ્યું છે. ઘટોત્કચની વીરતા સામે દુર્યોધનનો અહંકાર અને રાજા તરીકેની તેની ખુમારીનું સચોટ નિરૂપણ થયું છે. અહીં વીરરસની જમાવટ ભાવકને સ્પર્શી જાય તેવી છે.

(3) ऊरुभङ्गम् :

આ એકાંકીમાં ભીમ ગદાયુદ્ધમાં દુર્યોધનની સાથળ ભાંગે છે. કથાવસ્તુ તરીકે આ પ્રસંગ કેન્દ્રમાં હોવાથી કૃતિનું નામ ‘ઊરુભંગ’ રાખ્યું છે. કથામાં મુખ્ય પાત્ર દુર્યોધન છે. મહાભારતના પ્રસંગ પર આધારિત આ દુઃખાન્ત એકાંકી છે. મહાભારતનું યુદ્ધ અઢાર દિવસ ચાલ્યું હતું. તેમાં ૯૯ કૌરવોનો નાશ થયો હતો. એક માત્ર દુર્યોધન જીવતો રહ્યો હતો. દુર્યોધન અને ભીમ વચ્ચે ગદાયુદ્ધનો પ્રારંભ થાય છે. શ્રીકૃષ્ણ ભીમને દુર્યોધનની સાથળ ઉપર પ્રહાર કરવાનો સંકેત કરે છે. તે મુજબ ભીમ ગદાથી દુર્યોધનની સાથળ પર મરણતોલ પ્રહાર કરે છે. જેમાં ભીમ ગદાયુદ્ધના નિયમોનું ઉલ્લંઘન કરે છે. દુર્યોધનના ઊરુનો ભંગ થાય છે અને નીચે પડે છે. અંધ રાજા ધૃતરાષ્ટ્ર, આંખે પાટા બાંધેલી રાણી ગાંધારી, દુર્યોધનની પત્નીઓ અને પુત્ર દુર્જય રણભૂમિ પર આવે છે. તેઓ બધા વિલાપ કરે છે. વીર દુર્યોધનના મૃત્યુ સાથે એકાંકી કરુણાંતિકામાં પરિણમે છે.

ઊરુભંગમાં મુખ્ય રસ કરુણ છે. જે વીરરસના નિરૂપણથી વધુ ગાઢ બને છે. રંગભૂમિ પર નાટકમાં મૃત્યુ બતાવવામાં આવ્યું છે. ભરતના નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમનું અહીં ઉલ્લંઘન થયું છે. આ નાટક સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ‘કરુણાંતિકા’ (Tr agedy)નું

વિરલ ઉદાહરણ છે. કુટુંબ સાથેના મિલનનું અહીં હૃદય હચમચાવી મૂકે તેવું નિરૂપણ છે. દુર્યોધનના પાત્રનું આ એકાંકીમાં ઊર્ધ્વીકરણ કર્યું છે.

(4) पञ्चरात्रम् :

મહાભારત ઉપર આધારિત આ ત્રિઅંકી નાટકમાં દુર્યોધન દ્વારા દ્રોણને પાંચ રાત્રિઓની મુદત આપવામાં આવે છે. આ દરમિયાન તેઓ પાંડવો અંગેના સમાચાર લાવશે તો પાંડવોને દુર્યોધન રાજ્યમાંનો એમનો હિસ્સો-ભાગ આપશે. એટલે જ નાટકને 'પંચરાત્ર' નામ મળ્યું છે. શરૂઆતમાં દુર્યોધને કરેલા ભવ્ય યજ્ઞની પ્રશંસા છે. દ્રોણ દક્ષિણારૂપે રાજ્યનો અડધો ભાગ પાંડવોને આપવાનું કહે છે. દુર્યોધન પાંચ રાત્રિઓમાં (પંચરાત્રમાં) પાંડવોના સમાચાર લાવવાની શરત સાથે આ વાતનો સ્વીકાર કરે છે.

પાંચ રાતમાં પાંડવોની માહિતી મળે છે. દુર્યોધન અડધું રાજ્ય પાંડવોને આપવાની દ્રોણની આજ્ઞા સ્વીકારે છે. આ વિગત મૂળ મહાભારતની કથાવસ્તુમાં નથી. મૂળ કથાવસ્તુથી અહીં વિપરીત નિરૂપણ નાટ્યકારે કર્યું છે.

નાટ્યકારે પોતાની કલ્પનાથી નવીન પ્રસંગો ઉમેરીને પ્રભાવક કૃતિનું સર્જન કર્યું છે. આ નાટકમાં દુર્યોધનના પાત્રનું ઊર્ધ્વીકરણ કર્યું છે. મૂળ મહાભારતમાં યુદ્ધ વગર તસુભાર જમીન પણ નહિ આપવાનું કહેનાર દુર્યોધન અહીં ગુરુની આજ્ઞાથી અડધું રાજ્ય આપી દે છે. ભાસની આ રૂપકરચના અત્યંત સુંદર છે.

(5) कर्णभारम् :

આ એકાંકી મહાભારતના કથાનક પર આધારિત છે. કર્ણને કેન્દ્રમાં રાખીને તેની દાનવીરતાને ઉપસાવતું આ સુંદર એકાંકી છે. કર્ણભાર શીર્ષકને જુદી જુદી રીતે સમજી શકાય છે. કેટલાકના મતે તેનાં કવચ-કુંડળ એ કર્ણનો ભાર બની રહે છે. તો કર્ણને સોંપાયેલી સેનાપતિની જવાબદારીને પણ તેનો ભાર માનવામાં આવે છે.

કૃતિના આરંભે શલ્યરાજ સાથે રથમાં બેસીને કર્ણ યુદ્ધના મેદાનમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તેનું મન નિરાશાથી ભરેલું છે. પોતે બ્રાહ્મણ ન હોવા છતાં 'બ્રાહ્મણ છું' એમ કહીને પરશુરામ પાસેથી વિદ્યા શીખ્યો હતો અને એમના શાપને કારણે પોતાની શસ્ત્રવિદ્યા નિષ્ફળ જવાની છે તેનું તેને સ્મરણ થાય છે. એટલામાં બ્રાહ્મણના વેશમાં ઇન્દ્ર આવે છે અને મોટા દાનની માગણી કરે છે. કર્ણ તેને ગાયો, ઘોડા, હાથી, સોનું એમ અનેક પ્રકારનું દાન આપવા તૈયાર થાય છે. પણ બ્રાહ્મણના વેશમાં રહેલો ઇન્દ્ર તે લેવાની ના કહે છે. અંતે કર્ણ પોતાના શરીર સાથે જોડાયેલા કવચ-કુંડળ આપવાનું કહે છે. બ્રાહ્મણ તે તરત સ્વીકારી લે છે. શલ્ય કર્ણને રોકે છે. આ ઇન્દ્રની ચાલ હોવાનું કર્ણ પણ સમજે છે. છતાં તે કવચ-કુંડળનું દાન કરી દે છે. પશ્ચાત્તાપદગ્ધ ઇન્દ્ર દેવદૂત દ્વારા વિમલા નામની શક્તિ મોકલે છે. પાંડવોમાંથી કોઈ પણ એક પુરુષનો વધ આ શક્તિ દ્વારા કર્ણ કરી શકે છે. આટલું થયા પછી પણ કર્ણ હાર માનતો નથી પણ યુદ્ધ માટે તૈયાર થાય છે. નાટકમાં કર્ણના પાત્રનું ખૂબ જ સુંદર નિરૂપણ થયું છે. તે માત્ર શલ્યની જ નહિ પણ આપણા સૌની સહાનુભૂતિનો અધિકારી બની રહે છે.

(6) मध्यमव्यायोगः :

મહાભારતના કથાનક પર આધારિત આ વ્યાયોગ પ્રકારનું એકાંકી છે. ભીમ પાંડવોમાં મધ્યમ છે. અહીં તેનો હિડિમ્બા સાથે સંયોગ થતો હોઈ 'મધ્યમવ્યાયોગ' શીર્ષક ઉચિત છે. અથવા ભીમ અને બ્રાહ્મણનો વચેટ પુત્ર - એમ બે મધ્યમોનો મેળાપ હોઈ આ શીર્ષક આપવામાં આવ્યું છે.

નાટકના મુખ્ય દૃશ્યમાં ઘટોત્કચના ત્રાસથી ભયભીત થયેલા બ્રાહ્મણનું વર્ણન છે. ઘટોત્કચ જરા દ્વિધામાં છે. એક બાજુ માતાના ભોજન માટે એક વ્યક્તિને લઈ જવાની માતાની આજ્ઞા અને બીજી બાજુ બ્રાહ્મણો પ્રત્યેનો એનો આદરભાવ. છેવટે તે માતાની આજ્ઞા પાળવાનું નક્કી કરે છે. બ્રાહ્મણ કુટુંબમાંથી તે કોઈ પણ એકને સાથે આવવાનું કહે છે. ચર્ચા બાદ મધ્યમ પુત્રને મોકલવાનું નક્કી થાય છે. પાણી પીવા ગયેલા મધ્યમને ઘટોત્કચ મોટા અવાજથી બોલાવે છે. તે સાંભળી ભીમસેન પોતે મધ્યમ

તરીકે ઉપસ્થિત થાય છે. કુટુંબને બચાવવા માટે બ્રાહ્મણ ભીમસેનને વિનંતી કરે છે. ભીમ ઘટોત્કચને પોતાના પુત્ર તરીકે ઓળખે છે અને બળપ્રયોગથી પોતાને લઈ જવા કહે છે. બળ અને માયાવી શક્તિનો પ્રયોગ નિષ્ફળ નીવડે છે. અંતે ભીમસેન સ્વયં ઘટોત્કચની માતા પાસે જાય છે. હિડિમ્બા ભીમસેનને ઓળખી જાય છે. આમ, હિડિમ્બા અને ભીમસેનનું મિલન થાય છે. બ્રાહ્મણ કુટુંબ સુખેથી પ્રસ્થાન કરે છે.

ભીમ અને હિડિમ્બાના મિલનની વાત મહાભારતમાં નથી. પણ ભાસે પોતાની કવિપ્રતિભાથી આ મૌલિક રૂપકનું સર્જન કર્યું છે. અહીં ઘટોત્કચના પાત્રના માધ્યમથી માતૃભક્તિનો મહિમા કરવામાં આવ્યો છે અને હિડિમ્બા રાક્ષસી હોવા છતાં તેનામાં માનવીય ગુણોનું આલેખન કર્યું છે.

(7) प्रतिमानाटकम् :

રામાયણની કથા ઉપર આધારિત આ સાત અંકનું નાટક છે. મોસાળથી પાછા ફરતાં ભરત નગરની બહાર પ્રતિમાગૃહમાં સ્વર્ગીય પૂર્વજોની સાથે મહારાજ દશરથની પ્રતિમા જુએ છે. ત્યારે પિતાના મૃત્યુની એને જાણ થાય છે. તેથી નાટકનું નામ 'પ્રતિમાનાટક' રાખવામાં આવ્યું છે.

આ નાટકમાં રામના વનગમનથી રાજ્યાભિષેક સુધીનું નિરૂપણ છે. રામના રાજ્યભિષેકના સ્થાને સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે રામ વનગમનની તૈયારી કરે છે અને દશરથનું મરણ થાય છે. દશરથ અસ્વસ્થ છે એવા સમાચાર આપીને ભરતને મોસાળમાંથી પાછો બોલાવવામાં આવે છે. ભરત નગરની બહાર રહેલા પ્રતિમાગૃહમાં પૂર્વજો સાથે પિતાની પ્રતિમા જોઈને ચિંતાતુર ભરત પિતાના મૃત્યુ માટે કારણભૂત કૈકેયી માતાને મળવાનું માંડી વાળે છે. રામને તેમની ગાદી પાછી સોંપવા ભરત વનમાં જાય છે અને રામ-ભરતનું મિલન થાય છે. રામની આજ્ઞાને અનુસરીને તેમની પાદુકાઓ લઈને ભરત અયોધ્યા પાછો ફરે છે.

વનમાં રહેલા રામ પિતાના શ્રાદ્ધ અંગે ચિંતિત છે. બ્રાહ્મણવેશધારી રાવણ કાંચનપાર્શ્વમૃગથી ઉત્તમ શ્રાદ્ધ થાય છે એમ રામને સમજાવે છે. એટલામાં ઉપસ્થિત થયેલા કાંચનપાર્શ્વમૃગને લેવા માટે રામ તેનો પીછો કરે છે. લક્ષ્મણ કુલપતિને લેવા માટે બહાર ગયેલ હોવાથી એકલી પડેલી સીતાનું રાવણ અપહરણ કરે છે. અયોધ્યામાં રહેલા ભરતને સીતાના અપહરણની જાણ થાય છે. આ સઘળા માટે કૈકેયીને દોષિત માનતા ભરતને કૈકેયી શ્રવણના માતાપિતાએ આપેલા શાપની વાત કરે છે. તદનુસાર પુત્રવિયોગથી દશરથનું મૃત્યુ નિશ્ચિત જ હતું. ભરત તો દૂર જ હતો. રામનો વિયોગ, રામના મૃત્યુથી અથવા લાંબા સમય માટે દૂર જવાથી પણ થાય. તેથી જ દશરથ પાસે રામના વનગમનની માગણી કરી. ગભરાટમાં ચૌદ દિવસના બદલે ચૌદ વરસ બોલાઈ ગયું. કૈકેયીના આવા ખુલાસાથી ભરત તેને માફ કરે છે. બે તપસ્વીઓના સંવાદ દ્વારા રાવણવધ, વિભીષણને લંકાની સોંપણી, સીતાની અગ્નિપરીક્ષા વગેરે ઘટનાઓનો નિર્દેશ થાય છે. રામના રાજ્યાભિષેક સાથે આ નાટક સમાપ્ત થાય છે.

આ નાટકમાં આવતો પ્રતિમાગૃહનો પ્રસંગ ભાસનું મૌલિક સર્જન છે. અહીં કૈકેયીના પાત્રનું ઉદાત્તીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. કૈકેયીનાં વચન પાછળનું રહસ્ય એ ભાસની કલ્પના છે.

(8) अभिषेकनाटकम् :

રામાયણ પર આધારિત આ નાટકમાં કુલ છ અંકો છે. અહીં સુગ્રીવ, વિભીષણ અને રામ - એમ કુલ ત્રણ વ્યક્તિના રાજ્યાભિષેકની વાત હોવાથી તેને 'અભિષેકનાટક' શીર્ષક અપાયું છે.

નાટકના કથાવસ્તુ અનુસાર સુગ્રીવ અને રામ એકબીજાને સહાય કરવાની સંધિ કરે છે. સુગ્રીવ વાલીને યુદ્ધ માટે લલકારે છે. બંને વચ્ચે ગદાયુદ્ધ થાય છે. દરમિયાનમાં રામના બાણથી વાલીનું મૃત્યુ થાય છે. સુગ્રીવનો રાજ્યાભિષેક થાય છે.

હનુમાન સીતાને શોધવા માટે લંકા તરફ પ્રયાણ કરે છે. તેઓ લંકાના ઉપવનમાં રાવણની વાતો પરથી સીતાને ઓળખે છે. સીતાનું રાવણ દ્વારા થતું અપમાન જોઈને હનુમાન ગુસ્સે થાય છે. તેઓ સીતાને મળે છે અને સીતાની અવસ્થાનું નિવેદન

કરે છે. સીતા પણ પોતાની વેદના રામને જણાવવા તેમને કહે છે. રામ અને વાનરો લંકા તરફ પ્રયાણ કરે છે. સમુદ્ર વિભાજિત થઈ માર્ગ આપે છે. ઇન્દ્રજિત સહિત અનેક રાક્ષસોનો યુદ્ધમાં વિનાશ થયો હોવાથી અંતે રાવણ પોતે યુદ્ધ માટે પ્રયાણ કરે છે. રામ અને રાવણનું ભયંકર યુદ્ધ થાય છે. રામ રાવણને હણી નાખે છે અને વિભીષણને રાજ્ય સોંપે છે.

રાવણના વધ પછી સીતાની અગ્નિશુદ્ધિ અને અંતે રામનો રાજ્યાભિષેક થાય છે.

(9) प्रतिज्ञायौगन्धरायणम् :

ઉદયનકથા ઉપર આધારિત ચાર અંકના આ નાટકમાં વત્સરાજ ઉદયનનો મંત્રી યૌગન્ધરાયણ ઉદયનને ઉજ્જયિનીની કેદમાંથી છોડાવવાની બે વાર પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

ઉજ્જયિનીનો રાજા પ્રદ્યોત મહાસેન પોતાની દીકરી વાસવદત્તા ઉદયનને પરણાવવા માગતો હતો તેથી તેને કોઈ પણ રીતે નગરમાં પકડી લાવવા ઇચ્છતો હતો. દરમિયાન રાજા ઉદયન પાસેથી એનો સંદેશ લઈને આવેલો એમનો અંગત સેવક જણાવે છે કે ઉદયન હાથીના કાવતરામાં ફસાયા છે અને તેમને રાજબંદી બનાવવામાં આવ્યા છે. પ્રદ્યોતના કપટનો બદલો લેવાની યૌગન્ધરાયણ પ્રતિજ્ઞા લે છે. ઉદયન પાસેથી લઈ લેવામાં આવેલી ઘોષવતી વીણા વાસવદત્તાને ભેટ આપવામાં આવે છે. ઉદયનને છોડાવવા માટે યૌગન્ધરાયણ ઉજ્જયિની આવે છે. હાથીને ગાંડો કરી, એને વશ કરવાના બહાને ઉદયનને મુક્ત કરવામાં આવે ત્યારે તેને ભગાડી મૂકવાની યોજના યૌગંધરાયણે ઘડી હતી. રાજાની સાથે વાસવદત્તાને પણ લઈ જવાની યોજના તેણે વિચારી છે. રાજા ઉદયન ભદ્રવતી હાથણી ઉપર નાસી છૂટ્યાના સમાચાર ફેલાય છે. યૌગન્ધરાણ ઉદયનનની પાછળ પડેલા પ્રદ્યોત મહાસેનના સૈન્યને ખાળે છે. અંતે તે પકડાય છે. પ્રદ્યોત મહાસેન અને અંગારવતી ઉદયન તથા વાસવદત્તાનાં ગાંધર્વ લગ્નને અનુમતિ આપે છે.

(10) स्वप्नवासवदत्तम् :

સ્વપ્નનાટકના પાંચમા અંકમાં રાજા ઉદયનને વાસવદત્તાનું સ્વપ્ન આવે છે. આ દશ્યના આધારે નાટકનું શીર્ષક स्वप्नवासवदत्तम् રાખવામાં આવ્યું છે.

આ નાટક ભાસનું સર્વોતમ સર્જન હોઈ એના પર વિદ્વાનોએ પ્રશંસાનાં પુષ્પો વેર્યાં છે.

વાસવદત્તા અને યૌગન્ધરાયણ વેશપરિવર્તન કરી તપોવનમાંથી પસાર થતાં હતાં ત્યાં પદ્માવતી આવે છે. તપસ્વીના વેશમાં રહેલા યૌગન્ધરાયણ વાસવદત્તાને પોતાની આવંતિકા નામની બહેન તરીકે ઓળખાવી એને પદ્માવતી પાસે થાપણ તરીકે મૂકવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરે છે. પદ્માવતી એને સ્વીકારે છે. તપોવનમાં એક બ્રહ્મચારી લાવાણકદહનનો પ્રસંગ વર્ણવે છે. વાસવદત્તાના મહેલમાં બળી જવાની વાતથી રાજા દુઃખી થાય છે. પદ્માવતીનાં લગ્નની વાત છેડાય છે અને ઉદયન સાથે તે નક્કી થાય છે. પદ્માવતીના લગ્નની માળા ગૂંથવાનું કામ પણ વાસવદત્તાને માથે આવે છે. ચોથા અંકમાં રાજા અને વિદૂષક વચ્ચેની વાતચીતમાં રાજાનો વાસવદત્તા પ્રત્યેનો પ્રેમ વ્યક્ત થાય છે. છુપાઈને વાતો સાંભળતી વાસવદત્તાને ખૂબ જ આનંદ થાય છે. પાંચમા અંકમાં ઉદયનને વાસવદત્તાનું સ્વપ્ન આવે છે, તેમાં ઉદયન એને મનાવવા પ્રયત્ન કરે છે. તે દરમિયાન રાજાના પલંગ પરથી નીચે લટકતા હાથને વાસવદત્તા ધીમેથી પલંગ પર મૂકીને ચાલી જાય છે. એના સ્પર્શથી રાજા જાગી જાય છે, વાસવદત્તાને પકડવા દોડે છે, પણ તેનો પુરુષાર્થ વ્યર્થ રહે છે. રાજા વાસવદત્તા જીવતી હોવાની શંકા વિદૂષક સમક્ષ વ્યક્ત કરે છે પણ તે એ માનવા તૈયાર નથી. ઘોષવતી વીણાનો પ્રસંગ પુનઃ વાસવદત્તાની યાદ તાજી કરે છે. કંચુકી ચિત્રફલક લાવે છે, જેમાં વાસવદત્તા છે. તેને જોઈને પદ્માવતી આશ્ચર્ય અનુભવે છે. તે આવા જ ચહેરાવાળી એક સ્ત્રી અંતઃપુરમાં હોવાની વાત કરે છે. વાસવદત્તા રાજદરબારમાં હાજર થાય છે. યૌગન્ધરાયણ પોતાની થાપણ પદ્માવતી પાસે પાછી માગે છે. છેવટે યૌગન્ધરાયણ પોતાનું ખરું સ્વરૂપ જાહેર કરીને આખી યોજના રાજાને સમજાવે છે. વાસવદત્તા પણ મૂળ સ્વરૂપમાં જાહેર થાય છે. આમ નાટક સુખાંતમાં પરિણમે છે.

(11) अविमारकम् :

લોકકથા પર આધારિત સાત અંકના આ નાટકમાં વિષ્ણુસેન અને કુરંગીની પ્રણયકથા છે.

આ નાટકમાં ઘેટાનું (અવિનું) રૂપ ધારણ કરનાર રાક્ષસને વિષ્ણુસેન નામનો સૌવીર રાજકુમાર મારી નાખે છે તેના પરથી નાટકને શીર્ષક આપવામાં આવ્યું છે.

રાજા કુન્તીભોજની પુત્રી કુરંગીને તેના ઉદ્યાનવિહાર દરમિયાન એક યુવાન અંજનગિરિ નામના હાથીના હુમલામાંથી બચાવે છે. આ સંજોગોમાં બંને જણ પરસ્પર આકર્ષાય છે. આ પરિત્રાણના સમાચાર રાજાને પહોંચે છે. તે પોતાની પ્રાપ્તવયસ્ક આ કન્યાના વિવાહ વિશે વિચારતો થઈ જાય છે. દરમિયાન પોતાની ધાત્રીની મદદથી કુરંગી અને યુવાન મળતાં રહે છે.

અવિમારક અને કુરંગીનો વધતો જતો પ્રેમ રાજાના ધ્યાનમાં આવે છે. નાયક પકડાઈ જવાના ભયથી ભાગી જાય છે અને આપઘાત કરવા પ્રયત્ન કરે છે. ત્યાં એક વિદ્યાધરની મદદથી ચમત્કારી વીંટી મેળવીને તેના પ્રભાવથી અંતઃપુરમાં પ્રવેશવા માટે વિશ્વાસ પ્રાપ્ત કરે છે. વિયોગથી પીડાતી કુરંગી ગળાફાંસો ખાઈને જીવન ટુંકાવવા પ્રયત્ન કરે છે તે જ વખતે ત્યાં અવિમારક પ્રગટ થાય છે અને કુરંગીને બચાવે છે. છેવટે બંનેનું મિલન થાય છે.

(12) चारुदत्तम् :

ચાર અંકનું આ રૂપક લોકકથા ઉપર આધારિત છે. તેમાં વણિક ચારુદત્ત અને ગણિકા વસંતસેનાના પ્રણયની કથા છે. નાયકના નામ ઉપરથી આ નાટકનું શીર્ષક ચારુદત્ત આપવામાં આવ્યું છે.

નાટકનો મુખ્ય રસ શૃંગાર છે. નાયક જન્મથી બ્રાહ્મણ પણ કર્મથી વણિક છે. તે પૂર્વે પૈસાદાર હતો, પણ હવે પૈસાનું દાન કરી કરીને નિર્ધન થઈ ગયો છે. વસંતસેના નાયિકા ઉજ્જયિનીની પ્રખ્યાત ગણિકા છે. તે પૈસાને કારણે નહિ, પરન્તુ ગુણોને કારણે ચારુદત્તને પ્રેમ કરે છે. અહીં દરિદ્રતાના ચિત્રણમાં કરુણરસની યોજના કરવામાં આવી છે. લોકરંજનમાં આ નાટક બધી રીતે સફળ રહ્યું છે. આમાં વિદૂષકના હાસ્યપ્રેરક સંવાદો પ્રેક્ષકને આનંદ આપે છે તો કથાવસ્તુને આગળ વધારવામાં પણ સહાયક બને છે. સંવાદો હૃદયંગમ છે. આ નાટકમાં એક મહત્ત્વની વાત એ છે કે અહીં નાયિકા પોતાના પ્રેમનો એકરાર કરે છે અને તે નાયકનો પ્રેમ પામવા જાતે અગ્રેસર થાય છે.

(13) बालचरितम् :

હરિવંશ તથા પુરાણોમાં વર્ણિત શ્રીકૃષ્ણની બાળલીલાઓનો આધાર લઈને આની કથાવસ્તુ ગૂંથવામાં આવી છે. અહીં કૃષ્ણના જન્મથી લઈને કૃષ્ણે મથુરામાં કરેલા કંસવધ સુધીનું કથાનક આવરી લેવામાં આવ્યું છે.

અહીં નંદની પુત્રીને મૃત બતાવી છે અને એ દ્વારા કથાનકને નાટ્યાત્મકતા તરફ વાળ્યું છે. અહીં નંદ તથા વસુદેવનો સંવાદ પણ કવિની પોતાની કલ્પનાનો અંશ છે. કૃષ્ણને વસુદેવનો સાતમો પુત્ર કહ્યો છે.

આ નાટકમાં વીરરસની પ્રધાનતા છે. દૂતવાક્યની જેમ અહીં પણ નિર્જીવ શસ્ત્રો રંગમંચ ઉપર આવે છે. આ નાટકમાં કુલ મળીને 26 પુરુષ પાત્રો અને 10 કરતાંય વધુ સ્ત્રી પાત્રો છે. અહીં કૃષ્ણ નાયક, બલરામ ઉપનાયક છે અને ખલનાયક તરીકે કંસ છે. હવે વૃષ્ણિરાજ્ય પ્રતિષ્ઠા પામ્યું છે. (प्रतिष्ठितम् इदानीं वृष्णिराज्यम्।) એવા સંવાદ સાથે નાટકની પૂર્ણાહુતિ કરવામાં આવી છે.

<u>મહાકવિ કાલિદાસ</u>

पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे कनिष्ठिकाधिष्ठितकालिदासा।

अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावात् अनामिका सार्थवती बभूव॥

અર્થાત્ પ્રાચીનકાળમાં કવિઓની ગણના કરવાના પ્રસંગમાં કાલિદાસનું નામ (હાથમાં આવેલી પાંચ આંગળીઓ પૈકી સૌથી નાની) કનિષ્ઠિકા ઉપર મૂકાયું. એ પછી આજ સુધી તે કવિના જેવો બીજો કોઈ કવિ ન મળતો હોવાથી (બીજા નંબરે આવેલી) અનામિકા આંગળીનું નામ (અ-નામિકા અર્થાત્ નામ વગરની એમ) સાર્થક બન્યું છે.

આ રીતે અનેક કાવ્યરસિકોએ જેમનાં વખાણ કર્યાં છે, તે મહાકવિ કાલિદાસ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં 'કવિકુલગુરુ' તરીકે જાણીતા છે. તેમની કુલ સાત કૃતિઓ છે. જેમાં (ક) બે ખંડકાવ્યો કે ગીતકાવ્યો : (1) ऋतुसंहारम्, (2) मेघदूतम्। એ પછી (ખ) બે મહાકાવ્યો (3) रघुवंशम् અને (4) कुमारसम्भवम्। અને (ગ) ત્રણ નાટ્યકૃતિઓ : (5) मालविकाग्निमित्रम् (6) विक्रमोर्वशीयम् અને (7) अभिज्ञानशाकुन्तलम्। (આ પૈકી અહીં ધોરણ 11માં કાલિદાસની કેવળ નાટ્યકૃતિઓનો જ પરિચય કરવાનો છે. તેથી ઉપર્યુક્ત ત્રણ નાટકોનો જ પરિચય કરાવવામાં આવી રહ્યો છે.)

કાલિદાસનાં નાટકો

(1) मालविकाग्निमित्रम् :

મહાકવિ કાલિદાસનું આ પ્રથમ નાટક છે. તેના પાંચ અંક છે. મુખ્ય કથાવસ્તુ અંતઃપુરની દાસી માલવિકા અને શૃંગવંશના રાજા અગ્નિમિત્રના પ્રણયનું છે.

માલવિકા અને અગ્નિમિત્રનો વિવાહ થાય છે; પરંતુ માલવિકાના ભાઈનો યુદ્ધમાં પરાજય થતાં તેને ભાગવું પડે છે. એ પછી તે અન્ય વેષમાં અગ્નિમિત્રની રાણી ધારિણીની દાસી તરીકે અંતઃપુરમાં પ્રવેશે છે જેમાં ઉતાર ચઢાવના કેટલાક પ્રસંગો બાદ વિદૂષક બંને પ્રેમીઓનું મિલન કરાવવામાં સફળ થાય છે. ધારિણી માલવિકાને તેની સખી સાથે કેદ કરે છે. સર્પદંશનું બહાનું બનાવીને વિદૂષક માલવિકા અને અગ્નિમિત્રનો પુનઃ મેળાપ કરાવવામાં સફળ થાય છે. નાટકના અંતમાં અગ્નિમિત્રનો યુદ્ધમાં વિજય, તેના પુત્રનો યવનોની સામે વિજય, માલવિકાનો રાજકન્યા તરીકે ઓળખ-પરિચય વગેરે ઘટનાઓ વર્ણવાઈ છે. છેવટે રાણી ધારિણી પોતે અગ્નિમિત્ર અને માલવિકાના લગ્નની અનુકૂળતા કરી આપે છે.

અહીં માલવિકા અને અગ્નિમિત્રની પ્રણયકથાને આગવી શૈલીમાં રજૂ કરવામાં આવી છે. કવિએ નાટકને અનોખા પ્રસંગો, ચટકીલા સંવાદો અને વિનોદથી સુશોભિત કર્યું છે. પ્રસ્તુત નાટકમાં નૃત્ય, સંગીત, અભિનય ઉપરાંત મનોરંજકતાનું પ્રાચુર્ય હોવાથી દર્શકોને માટે સ્પૃહણીય બની રહેવા સક્ષમ છે. અલબત્ત, કાલિદાસની પ્રથમ કૃતિ હોવાથી પાછળની કૃતિઓ જેવી પ્રૌઢતા અને ગાંભીર્ય આમાં ન હોય એ સહજ વાત છે.

(2) विक्रमोर्वशीयम् :

કાલિદાસનું બીજું નાટક વિક્રમોર્વશીય છે. તેમાં રાજા પુરૂરવા નાયક છે અને અપ્સરા ઉર્વશી નાયિકા છે. પાંચ અંકના આ નાટકમાં એમના મિલન, વિયોગ અને પુનર્મિલનનું કથાનક ગૂંથવામાં આવ્યું છે.

કેશી દાનવ દ્વારા અપહરણ કરાયેલી ઉર્વશી અને તેની સખી ચિત્રલેખાને પરાક્રમી પુરૂરવા બચાવીને પાછી લાવે છે. પુરૂરવા અને ઉર્વશી પરસ્પર આકર્ષાય છે. સ્વર્ગમાં પરત ફરેલી ઉર્વશી એક નાટ્યપ્રસંગે લક્ષ્મીનું પાત્ર ભજવી રહી હતી ત્યારે નાટકના સંવાદમાં 'પુરુષોત્તમ' બોલવાના બદલે તે 'પુરૂરવા' બોલે છે. આથી ગુસ્સે થયેલા ભરતમુનિના શાપથી ઉર્વશીને પૃથ્વી પર આવવું પડે છે અને પૃથ્વી પર પુરૂરવા અને ઉર્વશીનું મિલન થાય છે. પુરૂરવાની પત્ની મહારાણી ઔશીનરી બંનેના પ્રેમને સંમતિ આપે છે અને તેમનો વિવાહ શક્ય બને છે. એકવાર પુરૂરવા અને ઉર્વશી કુમારવનમાં વિહાર કરતાં હતાં ત્યારે ઉર્વશી પુરૂરવા પ્રત્યે ગુસ્સે ભરાઈને ચાલી જાય છે અને વેલીના રૂપમાં ફેરવાઈ જાય છે. ઉર્વશીના વિયોગમાં રાજા ઉન્મત્ત બનીને તેની શોધખોળ કરે છે. પૂછપરછ કરે છે. અંતે સંગમનીય મણિના પ્રતાપે ઉર્વશીને પાછી મેળવે છે. ઉર્વશી પુરૂરવાથી પ્રાપ્ત આયુ નામના પરાક્રમી પુત્રની માતા બને છે. પૃથ્વી પર પોતાના પતિ પુરૂરવા સાથે આજીવન રહેવા માટે ઇન્દ્રની કૃપા તેને પ્રાપ્ત થાય છે. છેવટે તેના પુત્ર આયુનો યુવરાજપદે અભિષેક થાય છે.

મહાકવિ કાલિદાસનું આ નાટક પૌરાણિક કથા પર આધારિત છે, જેમાં સંયોગ અને વિપ્રલંભ શૃંગારનું મર્મસ્પર્શી નિરૂપણ છે. તેના ચોથા અંકમાં કવિની પ્રકૃતિપ્રિયતા સોળે કળાએ મહોરી ઊઠી છે. અહીં પ્રકૃતિમાં માનવીય મનોભાવોનું સુંદર ચિત્રણ થયું છે. એવું કહેવાય છે કે સ્વર્ગ અને ધરતી વચ્ચે ઝોલાં ખાતું આ નાટક મૂળ ત્રણ અંકનું હશે, પછી પુનર્મિલન કરવા ચોથો અંક ઉમેરાયો હશે. એ પછી કોઈ રાજકુમારના પટ્ટાભિષેક પ્રસંગે પાંચમો અંક કવિએ ઉમેર્યો હશે.

(3) अभिज्ञानशाकुन्तलम् :

સાત અંકના આ નાટકમાં દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાનો પ્રણય નિરૂપાયો છે. મૃગયા (શિકાર) માટે નીકળેલો દુષ્યન્ત કણ્વમુનિના આશ્રમમાં પહોંચે છે, જ્યાં બાળતરુઓને જળસિંચન કરતી આશ્રમકન્યાઓને તે જુએ છે. દુષ્યન્તનું આર્ય મન કણ્વકન્યા શકુન્તલા પ્રત્યે આકર્ષાય છે અને તે તેની સ્પૃહા કરવા લાગે છે. કણ્વ ઋષિની અનુપસ્થિતિમાં આશ્રમના અતિથિસત્કારની જવાબદારી શકુન્તલાને સોંપવામાં આવી હતી. યજ્ઞના રક્ષણકાર્ય માટે દુષ્યન્તને આશ્રમમાં રોકાઈ જવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો અને શકુન્તલા અને દુષ્યન્ત વચ્ચે પ્રણયના વિકાસની ભૂમિકા રચાય છે. ત્યારબાદ બંને પ્રેમીઓ ગાન્ધર્વવિવાહથી જોડાય છે. દુષ્યન્ત પોતાની રાજધાનીમાં પાછો ફરે છે ત્યારે તેનામાં જ એકાગ્રચિત્ત શકુન્તલા દુર્વાસામુનિનો શાપ પામે છે અને શાપના પરિણામે દુષ્યન્તને તેનું વિસ્મરણ થઈ જાય છે.

કણ્વમુનિને દુષ્યન્ત અને શકુન્તલાના ગાન્ધર્વવિવાહની જાણ દિવ્યવાણી દ્વારા થતાં તેઓ પુત્રીને પતિગૃહે વળાવે છે. શાપગ્રસ્ત દુષ્યન્ત શકુન્તલાને ભૂલી ગયો હોઈ તેને ઓળખી શકતો જ નથી અને તેનો અસ્વીકાર કરે છે. શકુન્તલાને તેની માતા મેનકા મરીચિ મુનિના આશ્રમમાં લઈ જાય છે. શકુન્તલાની આંગળી પરથી સરકી ગયેલી વીંટી માછીમારને મળી હતી જે રક્ષકો દ્વારા દુષ્યન્તને પહોંચાડાય છે. વીંટી મળતાં જ તેને શકુન્તલાનું સ્મરણ થાય છે અને શકુન્તલાનો ત્યાગ કરવા બદલ તે પશ્ચાત્તાપ અનુભવે છે. એકવાર દેવોની સહાય કરીને પરત ફરતો દુષ્યન્ત મરીચિ મુનિના આશ્રમમાં પહોંચે છે. અહીં સિંહબાળ સાથે ક્રીડા કરી રહેલા અને તે સિંહના દાંત ગણી રહેલા બાળક સર્વદમન સાથે ભેટો થાય છે. આ સર્વદમન શકુન્તલાનો પુત્ર છે, એવું દુષ્યન્તને જ્ઞાન થાય છે. એ પછી દુષ્યન્ત, શકુન્તલા અને પુત્ર સર્વદમન(ભરત)નું મિલન થાય છે. છેવટે મુનિના આશીર્વાદ લઈને દુષ્યન્ત સપત્નીક અને સપુત્ર પાછો ફરે છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યના આ લલામભૂત નાટકની રચનાની પ્રેરણા મહાભારતના શુષ્ક મનાતા સંભવપર્વમાંથી મળી છે. પણ કાલિદાસ કવિએ તે હાડપિંજરમાંથી ચેતનવંતી સુડોળ અને મનોહર રચનાનું સર્જન કર્યું છે. આ માટે કહેવાયું છે કે काव्येषु नाटकं रम्यं तत्र रम्या शकुन્તला। અર્થાત્ ''સાહિત્યમાં નાટક રમ્ય છે અને નાટકોમાં શકુન્તલા રમ્ય છે.'' આ રીતે જેનાં ગુણગાન ગાવામાં આવ્યાં છે, તેવું આ નાટક માત્ર ભારતના જ નહિ; પરંતુ સમગ્ર વિશ્વનાં નાટકોમાં પ્રથમ હરોળમાં સ્થાન પામ્યું છે. જર્મન મહાકવિ ગેટે તો આને વાંચીને એટલા બધા ખુશ થઈ ગયા હતા કે શાકુન્તલના પુસ્તકને માથે મૂકીને નાચ્યા હતા !

આ નાટકના ચોથા અંકમાં કન્યાવિદાયનું નિરૂપણ થયું છે. શકુન્તલાના વિદાય-પ્રસંગે સમગ્ર તપોવન, કણ્વમુનિ, ગૌતમી, શકુન્તલાની સખીઓ, પશુ-પક્ષીઓ, વૃક્ષો અને વેલીઓ પણ ભાવવિભોર બની જાય છે. પ્રસંગોની ગૂંથણી, મહાભારતની મૂળ કથાનું નવીનીકરણ, વસ્તુગુંફન અને પાત્રનિરૂપણ વગેરે વિશેષતાઓથી આ નાટક સાદ્યન્ત માણવા યોગ્ય બની રહ્યું છે.

<u>પંચતંત્ર</u>

સંસ્કૃત સાહિત્યની અનેક વિશેષતાઓમાં પ્રાણીકથા કે નીતિકથાનું સાહિત્ય પણ એક વિશેષતા છે. આ કથાઓ ઘણા પ્રાચીન સમયથી રચાતી-કહેવાતી આવી છે. તેનાં મૂળ વેદોમાં અને ઉપનિષદોમાં જોવાં મળે છે. આ જ પરંપરામાં પ્રાણીકથાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. પશુ-પક્ષીઓના સ્વભાવ અને તેમની ખાસિયતો-ખામીઓના આધારે આ કથાઓની રચના કરવામાં આવે છે. તેમાં માનવસમાજને રોજબરોજના જીવનમાં ઉપયોગી થાય તેવો ઉપદેશ આપવામાં આવેલો છે. પંચતંત્ર અને હિતોપદેશ એ પ્રાણીકથાના મુખ્ય સંગ્રહો છે.

પંચતત્રના રચયિતા પંડિત વિષ્ણુશર્મા છે. ગ્રંથના આરંભમાં તેની રચનાની પૃષ્ઠભૂમિ આ રીતે મળે છે. દક્ષિણ ભારતના મહિલારોપ્ય નામના નગરમાં અમરશક્તિ નામે રાજા હતો. તેને ત્રણ મૂર્ખ પુત્રો હતા. આ પુત્રોને રાજનીતિમાં પારંગત બનાવવાની રાજાને ચિંતા રહેતી હતી. તેમને શિક્ષિત કરવા તેણે અનેક પ્રયત્નો કર્યા પણ સફળતા મળી નહિ. રાજાએ પોતાના પુત્રોને રાજનીતિ-કુશળ બનાવવા વિદ્વાનો સમક્ષ નિવેદન કર્યું ત્યારે વિષ્ણુશર્માએ આ કામ સ્વીકાર્યું. ''છ માસમાં તમારા પુત્રોને રાજનીતિમાં પારંગત બનાવીશ'', એવી પ્રતિજ્ઞા સાથે વિષ્ણુશર્માએ તે બાળકોને શિક્ષણ આપવાનું શરૂ કર્યું. પંડિત વિષ્ણુશર્માએ પેલા રાજપુત્રોને અનેક નીતિસભર રોચક વાર્તાઓ કહી, જે પંચતંત્રના નામે પ્રસિદ્ધિ પામી.

'પંચતંત્ર' શીર્ષક પરથી સમજાય છે કે આ ગ્રંથમાં પાંચ તંત્રો છે. તંત્ર એટલે વિભાગ. પંચતંત્ર પાંચ વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે. (1) મિત્રભેદ (2) મિત્રપ્રાપ્તિ (3) સંધિવિગ્રહ (4) લબ્ધપ્રણાશ અને (5) અપરીક્ષિતકારક.

(1) મિત્રભેદ - આ વિભાગમાં મિત્રોમાં ભેદ - ફાટફૂટ પડાવી પોતાનો સ્વાર્થ સાધતાં તત્ત્વો સામે ચેતતા રહેવાનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. તેમાં મુખ્ય કથા વૃષભ અને સિંહની છે. વનમાં રહેતાં બે શિયાળ તે બંનેનો પરિચય કરાવે છે. વૃષભ અને સિંહ વચ્ચે ગાઢ મિત્રતા બંધાય છે. બે શિયાળ પૈકીનું એક શિયાળ આ મિત્રતાની ઈર્ષ્યા કરે છે અને બન્ને ઘનિષ્ઠ મિત્ર વૃષભ અને સિંહને અનેક પ્રકારની યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી લડાવી મારે છે. છેવટે વૃષભ માર્યો જાય છે અને શિયાળ સિંહ સમક્ષ ઊંચું સ્થાન મેળવે છે.

(2) મિત્રપ્રાપ્તિ - આ વિભાગમાં ઉત્તમ મિત્રો કરવાથી થતા લાભને લગતી કથાઓ આપવામાં આવી છે. અહીં કાચબો, હરણ, ઉંદર અને કાગડો - એમ ચાર પ્રાણીઓની મૈત્રી અને તેમનાં પરાક્રમની વાત છે. વિચારપૂર્વક સજ્જનો સાથે કરેલી મૈત્રીના લીધે આ ચારેય પ્રાણીઓ ખૂબ મોટાં સંકટોમાંથી પાર ઊતરે છે અને પરસ્પરને સહાયક બની રહે છે.

(3) સંધિવિગ્રહ - આ તંત્રમાં કાગડા (काक) અને ઘુવડ (उलूक) વચ્ચેની લડાઈની વાત છે. તેથી તેનું અન્ય નામ 'કાકોલૂકીયમ્' પણ છે. અગાઉ જે શત્રુ રહી ચૂક્યો હોય તેની સાથે કરવામાં આવેલી મિત્રતા કેટલી જોખમકારક બની રહે છે તે આ તંત્રમાં દર્શાવ્યું છે.

(4) લબ્ધપ્રણાશ - 'લબ્ધ' એટલે મેળવેલું અને 'પ્રણાશ' એટલે વિનાશ. જે મેળવેલું છે તેનો વિનાશ એ આ તંત્રનો મુખ્ય વિષય છે. અહીં મુખ્ય કથા એક વાનર અને મગરની છે. મૂર્ખાઓ પાસેની વસ્તુઓ ખુશામત કરીને કઈ રીતે પડાવી લેવાય એ આ તંત્રની કથાઓમાં દર્શાવ્યું છે.

(5) અપરીક્ષિતકારક - વિચાર કર્યા વિના કામ કરવાથી કેવું ફળ પ્રાપ્ત થાય છે તેને લગતી વાર્તાઓ આ તંત્રમાં છે. અહીં એક હજામને વગર વિચાર્યે કામ કરવાથી થયેલા વિવિધ અનુભવો વર્ણવાયા છે. વસ્તુસ્થિતિનો પૂરેપૂરો વિચાર કરીને જ કોઈ પણ કાર્ય કરવું જોઈએ, એવો બોધ આ તંત્રમાંથી મળે છે.

પંચતંત્રમાં નાની-મોટી વાર્તાઓ સાદી, સરળ અને તરત જ સમજાય તેવી ભાષામાં લખાયેલી છે. વાર્તાઓ ટૂંકી હોવા છતાં અસરકારક બની રહે છે. એક વાર્તામાંથી બીજી વાર્તા નીકળે છે. આ વાર્તાઓમાં ગદ્ય સાથે પદ્યનો વિશિષ્ટ સમન્વય જોવા મળે છે. વાર્તામાં આવતાં પાત્રો પોતાના મંતવ્યના સમર્થનમાં સુંદર શ્લોકો રજૂ કરતાં જાય છે. મનુષ્યના સ્વભાવમાં રહેલ દંભ અને લોભવૃત્તિ, દરબારી માણસોનો ખટપટિયો સ્વભાવ, સ્ત્રીઓના સ્વભાવની વિશેષતાઓ વગેરે વિશે પુષ્કળ હાસ્યરસ સાથે સખત ટીકા કરવામાં આવી છે. અતિશયોક્તિ કર્યા વિના જીવન વિશે વધારે સંગીન અને સુખકર વિચારો આ ગ્રંથ દ્વારા પ્રગટ થયેલા જોઈ શકાય છે.

પંચતંત્ર એ વિશ્વસાહિત્યને ભારતની મોટી ભેટ છે. ભારતની અને વિશ્વની લગભગ તમામ ભાષાઓમાં આ પંચતંત્રનાં અનુવાદો અને ભાષાંતરો થયાં છે. અનેક વિશેષતાઓને કારણે પંચતંત્ર એક અજોડ ગ્રંથ છે.

સંસ્કૃતની શાસ્ત્રીય કૃતિઓ

સંસ્કૃત ભારતની અને સમગ્ર વિશ્વની પ્રાચીનતમ ભાષા છે. આ ભાષામાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો સ્રોત સચવાયેલો છે. આ સંસ્કૃત ભાષામાં એક બાજુ ઉત્તમ સાહિત્યિક અને તાત્ત્વિક ચિંતન કરનારી કૃતિઓ રચાઈ, સચવાઈ અને આખાય વિશ્વમાં પ્રખ્યાત બની છે, ત્યાં બીજી બાજુ કેટલીક ઉત્તમ શાસ્ત્રીય કૃતિઓ પણ રચાઈ છે. જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની એટલી બધી શાખાઓમાં જેટલા ગ્રન્થો લખાયા છે, તે વિશ્વની બીજી કોઈ પણ પ્રાચીન ભાષામાં લખાયા નથી.

આ બધા શાસ્ત્રીય ગ્રંથોનું મૂળ વેદ છે. આ વેદ અને તે પછી રચાયેલા વૈદિક સાહિત્યમાં અહીં-તહીં પ્રયોગાત્મક વિજ્ઞાનના કેટલાક અંશો મળી આવે છે. એ પછી મહાભારતકાળ સુધીમાં તો ખગોળશાસ્ત્ર, ગણિતશાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર,

ચિકિત્સાશાસ્ત્ર, વાસ્તુશાસ્ત્ર, ભૂગર્ભશાસ્ત્ર, માનવશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, વાણિજ્યશાસ્ત્ર વગેરે અનેક શાસ્ત્રીય વિદ્યાઓનો વિમર્શ કરનારા સ્વતંત્ર ગ્રંથો અસ્તિત્વમાં આવી ચૂક્યા હતા. તેમની વ્યાપક પ્રસિદ્ધિ પણ હતી. વરાહમિહિર, આર્યભટ્ટ, ભાસ્કરાચાર્ય, ચરક, માધવ, સુશ્રુત, કૌટિલ્ય વગેરે શતશઃ વિજ્ઞાન વિષયોના વિશ્વવિખ્યાત વિદ્વાનો હતા. એક હજાર વર્ષના સંઘર્ષ અને આપત્તિના સમયમાં આમાંથી ઘણું લુપ્ત થયું છે, છતાં આજેય જે શાસ્ત્રીય ધરોહર ઉપલબ્ધ છે, તે પણ અતિમૂલ્યવાન છે અને તે સમયના વૈજ્ઞાનિકોની ઉપલબ્ધિઓની જાણકારી આપી રહ્યું છે.

એ વાત સર્વવિદિત છે કે અંકોનો જન્મ ભારતમાં થયો છે. શૂન્યની શોધ પણ ભારતમાં થઈ છે. આ વાત જગત આખુંય સ્વીકારે છે. આ અંકોમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવનાર અંકોના પગલે અંકગણિત અને તે સાથે બીજગણિત, જ્યામિતિ, ત્રિકોણમિતિ, કોલ્કુલસ, વેક્ટર ગણિત અને આવી અનેક ગણિતની પદ્ધતિઓ પણ ભારતમાં જન્મી અને વિકસી છે.

આજથી આશરે ત્રણ હજાર વર્ષ પૂર્વ શુલ્વસૂત્રોની રચના થઈ. કલ્પશાસ્ત્રના ભાગ ગણાતા આ ગ્રન્થોમાં અંકગણિત, બીજગણિત, રેખાગણિતના મહત્ત્વપૂર્ણ સિદ્ધાન્તો જોવા મળે છે. આ સૂત્રોના રચયિતા બોધાયન, આપસ્તમ્બ, કાત્યાયન, માનવ, મૈત્રાયન, વરાહ તથા હિરણ્યકેશી વગેરે આચાર્યો હતા.

આ રીતે વૈદિક કાળથી વિકાસ પામતા ગણિતને ત્યાર પછી આર્યભટ્ટ (પહેલા), ભાસ્કરાચાર્ય (પહેલા), બ્રહ્મગુપ્ત, મહાવીર, આર્યભટ્ટ (બીજા), શ્રીધરાચાર્ય, શ્રીપતિ, ભાસ્કરાચાર્ય (બીજા) તથા નારાયણ જેવા અન્ય અનેક ગણિતજ્ઞોએ આગળ વિકસાવ્યું.

પ્રાચીનકાળમાં ગણિતશાસ્ત્ર સૂત્રાત્મક શૈલીમા રચાયું. પાછળથી તે વિવરણ સાથેના ગદ્યમાં રૂપાંતર પામ્યું. આવા ગ્રંથોમાં આજે આર્યભટ્ટ (પ્રથમ)નું आर्यभट्टीयम् પુસ્તક મળી આવે છે. આની પૂર્વે બ્રાહ્મ, વસિષ્ઠ, પિતામહ વગેરેના પાંચ સિદ્ધાન્તો પ્રચલિત હતા; પરંતુ પરંપરામાં તેમને અપૌરુષેય માનવામાં આવે છે. પરિણામે, અત્યારે ઉપલબ્ધ પૌરુષેય ગણિત ગ્રંથોમાં आर्यभट्टीयम् નામનો ગ્રંથ સૌથી વધારે પ્રાચીન છે. આના કરતાં પ્રાચીન કોઈ બીજો ગ્રંથ ઉપલબ્ધ નથી.

આ ગ્રંથમાં કુલ ચાર પ્રકરણો છે. કુલ મળીને એક સો વીસ જેટલાં પદ્યો-શ્લોકો છે. પ્રથમ દસ શ્લોકો ગીતિછંદમાં છે, માટે તે પ્રથમ વિભાગને ‘દશગીતિક’ કહે છે. જ્યારે બીજા ભાગમાં એક સો આઠ શ્લોકો આર્યા છંદમાં છે, માટે તેને ‘આર્યાષ્ટશત’ કહે છે. એક શ્લોકમાં મંગલાચરણ તથા બીજા એક શ્લોકમાં સંખ્યાની પરિભાષા આપવામાં આવી છે. આમ, આ એક સો વીસ શ્લોકોનો ગ્રંથ છે.

એમ કહેવાય છે કે ગણિતશાસ્ત્રી આર્યભટ્ટે પોતાની 23 વર્ષની ઉંમરે આ ગ્રંથ રચ્યો હતો.

આર્યભટ્ટના આ ગ્રંથમાં, પ્રારંભમાં જ્યોતિષવિદ્યાને ઉપયોગી ગણિતમાન કહેલ છે. એ પછી ત્રણ પાદ છે. જેમાં અનુક્રમે ગણિત, કાલક્રિયા અને ગોલનો સમાવેશ થાય છે. ગણિતપાદમાં શુદ્ધ ગણિતના અંકગણિત, બીજગણિત, ભૂમિતિ, ત્રિકોણમિતિ જેવા વિષયો છે. જ્યારે બાકીનામાં જ્યોતિષશાસ્ત્રના વિષયો છે.

ગણિતશાસ્ત્રના બીજા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં બ્રહ્મગુપ્તનો ब्रह्मस्फुटसिद्धान्त નામનો ગ્રંથ આવે છે. આ બ્રહ્મગુપ્ત ગુર્જર શ્રીમાળી-બ્રાહ્મણ હતા અને ભીનમાલના નિવાસી હતા.

એ પછી ભાસ્કરાચાર્ય (દ્વિતીય)નો सिद्धान्तशिरोमणि નામનો ગ્રંથ આવે છે. આ અતિપ્રસિદ્ધ ગ્રંથના ચાર ભાગ છે : લીલાવતી, બીજગણિત, ગોલાધ્યાય અને ગ્રહગણિત. લીલાવતીમાં પૃથ્વીના ગુરુત્વાકર્ષણ સિદ્ધાંતનો નિર્દેશ મળી આવે છે.

વેદનું અંગ ગણાતા જ્યોતિષશાસ્ત્રના પ્રવાહરૂપે આ રીતે એક બાજુ ગણિત વગેરે શાસ્ત્રોના ગ્રંથો રચાયા, તો બીજી બાજુ માનવજીવનના ચાર પુરુષાર્થો પૈકીના એક એવા અર્થનો વિમર્શ કરનાર અર્થશાસ્ત્રના ગ્રંથો પણ રચાયા.

જો કે આજે જે અર્થમાં ‘અર્થશાસ્ત્ર’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય છે, તે અર્થ આ અર્થશાસ્ત્રનો નથી. સંસ્કૃતનું અર્થશાસ્ત્ર તો કૃષિ, પશુપાલન, વાણિજ્ય, (એટલે કે આજે જે અર્થમાં અર્થશાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ છે, તે) વાર્તા વગેરે વિષયોને આવરી લેનારું શાસ્ત્ર છે. વળી, આ જ શાસ્ત્રમાં રાજનીતિનો વિષય પણ સમાવિષ્ટ થાય છે.

સંસ્કૃતના અર્થશાસ્ત્રનો પ્રસિદ્ધ અને સીમારૂપ ગ્રંથ તે આચાર્ય કૌટિલ્યનો કૌટિલ્ય-અર્થશાસ્ત્ર છે. આ આચાર્ય કૌટિલ્યનાં જ ચાણક્ય, વિષ્ણુગુપ્ત વગેરે નામો પ્રસિદ્ધ છે. સંસ્કૃતના ઉપલબ્ધ અર્થશાસ્ત્રમાં આ સર્વોપરિ સર્વપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ છે.

આ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાં પંદર અધિકરણ છે. આ બધાં અધિકરણો ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયેલાં છે. પ્રથમ ભાગમાં બે અધિકરણો છે - વિનયાધિકારિક અને અધ્યક્ષપ્રચાર. આ વિભાગમાં મુખ્યત્વે રાજ્યના કર્તાહર્તા અધિકારીઓની વિચારણા છે.

બીજા ભાગમાં ત્રીજા અધિકરણથી સાતમા અધિકરણ સુધીનાં પાંચ અધિકરણો આવેલાં છે. આ બધામાં રાજ્યના સંચાલન માટે ઉપયોગી બાબતોની વિચારણા છે.

ત્રીજા ભાગમાં બાકીનાં આઠ અધિકરણો આવેલાં છે. આમાં રાજ્યકક્ષા તથા શત્રુ-વિજય માટેની યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

આચાર્ય કૌટિલ્યના આ અર્થશાસ્ત્ર પૂર્વે મનુ, બૃહસ્પતિ, શુક્ર, વિશાલાક્ષ, પરાશર, નારદ, ભીષ્મ, ઉદ્ધવ અને ઈન્દ્ર વગેરે આચાર્યોના અર્થશાસ્ત્રવિષયક ગ્રંથો રચાયા હતા.

●●●